

Фатма Ахсен ТҰРАН

*Доц. Доктор
Гази университети, Анкара*

Пакизат АДІЕВА

*филология ғылымдарының кандидаты
Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОРЫНДАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ТЫҢДАУШЫНЫҢ РЕАКЦИЯСЫ

Тыңдаушы мен орындаушы ғалымдар тарапынан соңғы кездері көп қозғалып жүрген маңызды тақырыптардың бірі. Жырды орындау барысындағы тек жырға мән беріп қана қоймай, оның тыңдалуы мен халыққа жетуі туралы зерттеулер жүргізу қазақ ғалымдарымен бірге түрік зерттеушілерінің де назарында болып отыр. Сондықтан бұл мақалада екі халықтың ғылыми пікірлерін ұштастыра отырып, тыңдаушы мен орындаушының жырдағы реакциясын ашу негізге алынды.

Кілт сөздер: Тыңдаушы категориясы, айтушы, эпикалық шығарма, орындаушы мен тыңдаушы байланысы.

Жырларды халыққа жеткізу үшін орындаушының қызметі мен тыңдаушының реакциясы маңызды.

Эпос туындыларында жыр кейіпкерлерінің арасындағы диалогпен қатар жыршы мен тыңдаушы арасындағы диалогтық байланыс та айрықша назар аударуды қажет етеді.

“Тыңдаушы – ауызша орындалатын көркем шығармаға құлақ түруші, ден қоюшы, көңіл беруші” [1, 210].

Жырдың құлаққа жетіп, тыңдарманның таңдайын қақтыру — орындаушының қызметі. Олай болса, жыршы мен тыңдаушының арасында да жыр айту барысында үлкен байланыс болады. Ол қандай байланыс? Тыңдаушы тыңдап қана қоймайды. Орындаушы жырды бір сарынмен айтып қана қоймайды. Олай орындалатын болса, мүмкін бүгінгі жыр бізге жетпес еді. Демек, жырдың ұрпақтан ұрпаққа жетуі екі арақатынастың (диалогтың) нәтижесі деуге болады. Өз туындыларын қаумалаған көпшіліктің арасында бетпе-бет жүріп шығаратын айтушының, маңызды ой, ұтқыр дәлелді пікірлерін, жан дүниесінің, бүтін болмысының, рухани қажеттілігінің азығын, керегін орындаушымен қатар тұрып ләззатына қабылдайтын тыңдаушының бір-біріне ықпалы мол.

“Тыңдаушы категориясы автор категориясы сынды философиялық, эстетикалық, қоғамдық – саяси категория” [2, 8].

Тыңдаушы эпосты тыңдап отырып жыр ішіндегі желдің көтерілісін сезініп, аттың шабысын естіп, тіпті кейіпкерге болысқандай айғай салып, кейде аяныш сезімдерін білдіреді. Эпикалық жырлардағы дәріптелген кейіпкерлер, әсіреленген сценалар (гипербола), қалыптасқан эпитеттер және тағы да басқалары жай ғана жыршының шығармашылық әдіс-амалдарының нәтижесі емес. Айтушы тыңдаушысымен, тыңдаушысы айтушысымен кездесуге ынтық, бұлар кездескен кезде - рухани оқиға орын алады. Әр кезде тыңдаушысы көп болады, көпшілік болып жиналады немесе көпшіліктен тұрады. Яғни, мақаланың мақсаты да сол тыңдаушының әрекетін нақты дәлелдермен анықтап көрсету болып саналады. Сонымен қатар түрік және қазақ жырларын орындау шарттарындағы тыңдаушы реакциясының ерекшеліктері, ұқсастықтары, тыңдау орындары жайында да салыстырмалар жүргізу. Әр эпикалық шығарманың ішінде өзінің эпикалық уақыты, өзінің эпикалық кеңістігі болады. Орындаушы-жыршы шығарманың мазмұнын баяндап отырып, өзі де сол құпиялы, тіпті сиқырлы эпос әлеміне кіріп, артынан тыңдармандарды ала жүреді. Бұл – жыршы мен жыр ортасынан шыққан эпос тілі. Бұл тіл арқылы жыршы мен тыңдаушы, екеуіне де ортақ кең дүниеге бір көзқараспен қарап, бірдей ойлап, айналаны бірдей эстетикалық жағынан қабылдау барысында өздеріне ортақ, керек және түсінікті шындықты көреді. Ол көрініс ойдан, қиялдан шығарылған емес, орындаушы мен тыңдаушының ізгі, идеалды, кемшіліксіз шындығынан туған көрініс. Демек, эпикалық ортаға ортақ эпикалық тіл, эпикалық кілт болуы тиіс. Сонда, ғасырлар бойы эпикалық жырдың музыкалық және көркемді поэтикалық мәтіні өзгеріп отырғанымен (себебі фольклордың өзі бір орында тұрмайтын құбылыс), эпикалық негізі (оның ішінде музыкалық негізі де) сол қалпында қалады. Жыраулық өнердің табиғатына қатысы бар заңдылықтың бірі – жырау мен тыңдаушының арақатынасы. “Тартымды сөзді кім сөйлесе, жартысы - өзінікі, жартысы – кім тыңдаса сонікі”, - дейді халық мәтелі. Әдетте жырау атаулы тыңдаушысының көңіл-күйімен есептеспей отыра алмаған. “Жазушы мен оқушының байланысы кітап арқылы ғана болса, ал жыршы мен тыңдаушы әрдайым бетпе-бет отырады. Олардың байланысы анағұрлым тығыз, бір-біріне тигізетін әсері де даусыз. Ауызша айтылып таралған поэзия тыңдаушысыз тұмақ емес және сол ортаның ой-сезімін, көңіл-күйін білдіретін жыршы, ақынсыз тыңдаушы да жоқ. Сондықтан халық поэзиясында орындалатын шығармаға екі жақты әсер болады. Тыңдаушы енжар оқушы емес. Ол – творчестволық процестің тікелей куәгері. Көз алдында туған өнерді бағалай отырып ол батырлық жырдың қалыптасуына белсене араласады. Ауызша шығарылып таратылатын поэзияның ортақ ерекшелігі осында”, - дейді М.Әуезов [3, 111].

Оңтүстік және Солтүстік Сібір Түріктерінде жыраулар өз ұстаздарының ілімінен жалғасып келе жатқан рухтар (дәлірек айтсақ қаһармандардың рухтары) және иелер (қайдың иесі, тайга иесі, су иесі т.б)

тарапынан тағайындалғанына, жетілгеніне сенген. Жыраулар таңдалған уақыттан бастап жыр қаһармандарының рухтары мен иелері арасында байланыста болады. Осындай себепке байланысты эпостың орындалуын тек тыңдаушы ғана емес, рух пен иелерді де қадағалап, оларды да шын деп қабылдаған. Жыр орындалған ортада тек қана жырау мен тыңдаушы ғана емес, рухтар мен иелерге де айрықша орын берілген. Бабында орындалмаған немесе жалаң сөздерге толы жыр, жыраудың рух және иелердің киесіне ұшырап, жазаға тартылып, өмірінің қысқаруына себеп болуына сендірген. Рух пен иеге байланысты нанымдар тыңдаушыға да тікелей әсері бар. Жырауға және жырға қарсы жасаған өрескел әрекеттер де жазасыз қалмайтындығына тыңдаушы иланған және оны солай қабылдаған. Мысалы, жатып тыңдау тыңдаушының өмірін қысқартады деген ұғым тудырған. Аталмыш халықтарда жыраулар орындаған жырлардың қорұшысы және берекет әкелушісі де бар деген сенім болған.

Түрік жырларының басым көпшілігі жалпы бір оқиғаның "проблемалы" болуымен басталады. Бұл ортақ байланыс та. Тыңдаушының бүкіл ыждаһаты осы проблемаға қарай төнеді. Шынайы өмірмен байланысы болмаған жыр (адами, жоғрафиялық, айналамен байланыстар) жасанды орындау болып қалады да, тыңдаушылар алдында жырдың барысы өте әлсіз болады. Яғни жырдағы қиял - шынайы өмірмен сіңісіп жатуы керек. Тыңдағандар айтылған оқиғаны, жәйтті сезінуі тиіс, жырдың ішінде өмір сүруі тиіс, ішіне енуі керек, қаһарманмен байланыс жасау керектігі соншалықты, дастан тыңдаушы нағыз фактімен бетпе-бет келсін. Дастан орындаушы мен тыңдаушы арасында сондықтан бір күрделі байланыс туады. Тыңдаушы – орындалған оқиғаның барысын қабылдаушы, алушысы. "Тыңдаушы мен орындаушы арасында қабылдаушы және кері ысырушы сияқты ерекше бір қарым-қатынас пайда болады. Ауызша жырлау дәстүрінде орындаушының күші: дәстүр, әдет және ғұрыпқа бағынышты күш болады" [4, 70].

Орындаушы тыңдаушының ілтипатына қарай жыр тақырыбын кеңейтіп немесе көлемін азайтып отырады. Әр адам тыңдаушы бола білген, тыңдауға кедергі жоқ, тыңдап қана қоймай, тыңдаған рухани дүниені тыңдаушы көңіліне тоқып, жадында сақтай білген, сақтап қана қоймай, бір-біріне айтып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізе білген. Халықтың жиған-терген рухани тыңдаушы адамның жадында, көкейінде, санасына, тіпті бей санасында орын алып өле-өлгенше бірге болған.

Бір оқиғаны таңдау барысында орындаушы тыңдаушының қабілетін бақылайды және соған лайықты бағдарлама құрады. Ол алдында отырған тыңдаушының жас ерекшеліктеріне қарай, олардың қызығушылығын танытатын тақырыпты арқау етіп алады. Жыршының бір шығармасы үш-төрт күнге ұласуы мүмкін, ол қонақтаған үй иесімен келісіп, бір немесе одан да көп жыр орындауы мүмкін. Мұндай жағдайда тыңдаушы жыршыға өз сый-

сыяпатын да көрсетеді. Дәлірек айтсақ, қолында қандай дүниесі болса береді (сиыр, аты, шапаны, қойы т.б). Ол сыйлықтар жыршыға деген ризашылықтарын көрсету.

Жырдың бірнеше күнге созылуы да, яғни уақыты да тыңдаушыға байланысты. Мысалы, ""Алпамыс" жырының Фазыл версиясы екі түнді алады. Егер қарсы тараптан (тыңдаушы) сүйіспеншілік артса, онда жыршы жырды ұзата алады. Бақсы (Бахшы) жыр таңдауды әрқашан тыңдаушысының еншісіне береді, бірақ тыңдаушы да көбіне жыршының өзі шешім қабылдағанын қалайды екен" [5, 29-31].

Орындаушы мен тыңдаушы байланысы тек түрік жырларына қатысты нәрсе емес, ол – жалпы эпикалық мәдениетке қатысты дүние. М.Браун Серб-Хорват жыршысы үшін тыңдаушының ең қажетті үш функциясын айтады:

"Тыңдаушылар айтушының орындауындағы репертуар сапалы болғанын қалайды, олар – орындалатын жырдың келешектегі "шынайы" жеткізушілері. Жырдың өмірінің ұзақ болуына ықпалын тигізуші иесі де болып саналады. Тыңдаушылар сонымен қатар тек қана дастан өлеңдерін таңдаумен ғана емес, өз отбасыларының дастан оқиғаларының кейбір жеке бөліміне сапалы түрде енуіне де әрекет жасайды" [6, 84-85].

Орындаушы-тыңдаушы байланысы туралы зерттеулер түрік халық ауыз әдебиетінде XIX ғасырдан бастап негізге алына бастады. Бірақ, қазақ фольклорындағы іспетті бұл тақырып түрік әдебиетінде де кенже қалғандығы туралы түрік ғалымдарының өздері әңгіме етеді. Маңыздысы, тыңдаушы тобының болуы, жыршыға деген ынтасы.

Тыңдау барысындағы айғай, қолпаштау сияқты әрекеттер жыршының шабытын оятады. Ғалым А.Б.Құнанбаева: "Жыршы әр кез тыңдаушының қолдауын қажет етеді. Тыңдаушының қолпашы, жыршының шабытын оятып күш береді"-дейді [7, 108]. Сондықтан болса керек ғалым Қ. Нұрланова " ...тыңдаушы рухани оқиғаның (духовное событие) ішінде, оған қатынасып отырып рухани ләззатқа шомып бір көтерілсе, сол уақиға бітіп кеткеннен кейін, болғанды, тыңдағанды өзгеге айтып берген сайын сол рухани биіктікке қайта көтеріле береді, көтеріле біледі, рухани самғау сол себептен қайталана береді", - дейді [8, 174]. Қабілетті жырау тыңдаушысын қанаттандырады және тыңдаушы тобы да орындаушының жырды жеткізу ынтасын арттырады. Венгер түркологы Х.Вамбери өзбек дастаны "Юсуф және Ахметтің" орындалуын өз көзімен көріп, мынадай әсерін айтқан: "Тыңдаушылардың бір бөлігі ойға тұнып отырса, енді бір бөлігі қосылып отырады да жалындай жарқыраған көздері әлде бір әлемде кезіп жүргендей, қиялы ұзақтарда болады, ал, жастар жағы "ахылап", "Я Аллах", "я Аллах" деп айқайлайды. Олар әскерге барғандай және соғысып жатқандай батылдық әрекеттерді өткізіп жатады" [9, 6-7]. Енді бір жағынан көрермен сын да айта алады. Мысалы, Фазыл Юлдашұлы ғашықтық жыры "Сенуберханды" айту үстінде олардың бақытсыз оқиғаларын тыңдап отырған тыңдаушы "рухымызға күш

беретін қаһармандық жырлар туралы өлеңдер айт бізге" деп ауыл адамдары сын-пікірлерін білдірген [10, 23].

Осы жәйт М.Мурко деген Серб-Хорват жыршысына бір тыңдаушының "Адам мен атты дұрыстап мадақта, ол үшін ақша төлемейсің ғой" [6, 62], – деп айқайлай сөйлеп, оның жырды басқаша айтқанын қалайды. Тыңдаушының орындаушыға деген әсері туралы В.Радлов та тілге тиек еткен. Радлов өзі жазып алған "Манас" жырындағы бір оқиғаның орыс императоры алдында орындалып жатқаны туралы айтады. Император Чар жырдың мазмұнына еніп кеткені соншалықты оқиғадағы қаһарман сияқты барлық жәйтке араласып отырғанын сөз етеді. Бұл жерде В.Радлов орындаушының шеберлігін айтқысы келіп отыр. Қарсысында отырған тыңдаушының қалауын дұрыс таба білген жыршының өте сақ екенін айтады ғалым [11, 73].

Түрік дүниесінде орындаушы және тыңдаушы арасындағы байланыстарды өте мұқият зерттеген ғалым Илхам Башгөз саналады. И.Башгөз зерттеу барысында Жырау Мюдамидің "Өксуз Везир" (Жетім Уәзір) атты оқиғасын екі жерде тыңдатады. Шығыс Анадолудағы бір Посхов деген ауылдың шайханасында (кофехана) және оқытушылар үйіндегі жиналған топта жырды орындайды. Ғалымның түсіндіруінше шайханадағы тыңдаушының әрекеті, көңіл күйі мұғалімдер тобына қарағанда әлде қайда көңілдірек болған. Ал, оқытушылар тарапынан құрылған топта ондай көзқарас болмаған. Өйткені екінші тыңдаушы үшін оқиға әрі құрғақ, әрі жаңалық болып саналмаған. Тыңдаушының қызығушылығы мүлдем болмағаны соншалық, кейбіреуі отырған жерінен тұрып кеткендігін айтады [12, 196-197]. Айтылып отырған деректер орындаушының орындау шеберлігімен байланысты. Екінші тыңдаушы тобы, әрине, оқыған адамдар тобы. Ол жерде Жыршының қабілеті тыңдаушы қабілетімен сәйкессіздігін тудырып отыр. Сондықтан осындай келеңсіздіктерге тура келеді. Ал, алғашқы қарапайым халық тобы үшін ол жыр жаңа туынды болуы мүмкін. Сондықтан тыңдаушы және жыршы арасындағы осындай келеңсіз диалогтық байланыстар әр дайым-ақ болып отырған.

Р.Бердібаев: "Сұлтанбек жыршы жұрттың тілегін анық біліп болған соң, ұзаққа шабатын жүйріктей көсіле жөнелетін. Бір жырдың өзін бірнеше сұлу мақаммен айтатын. Оқиғаның мәніне, бағытына, бұрылыстарына және жыршының шабытына орай әуеннің де ырғағы өзгеріп, кейде жоғарылап, кейде төмендеп құбылып отырады. Жырдың әрбір бөлімінде дауыс екпіні, әуездің құшыруы тыңдаушыны жалықтырмайды, попури орындаған музыкант немесе кезектескен кино кадрлары секілді құбылыс елді ынталандыра түседі. Сахалардың олонхусуттары мен қырғыздардың манасшылары жырды тақпақтап толғағанда елдің қызығуы есте төмендемейтіні эпостың ұлы идеясы мен ғажайып көркемдігіне байланысты. Сұлтанбек жыршы "Қыз Жібекті" немесе "Шора батырды" айтсын, кемінде

бес-алты тамылжыған терме, ән сазын қайталап отыратын. Сонда бір жағынан, жұрт жақсы жырдың мазмұнынан ғибрат алса, екінші жағынан, операдағы бірнеше әншіні тыңдағандай ләззат алатын... Кейбір мезеттерде халайықтың жырдағы оқиғалар ауқымына берілгендігі соншалық – ағыл-тегіл жылап отырғанын көресің... Ол кейде жиналған жұрт терменің қоңырқай жорғасынан жалыққандай болды-ау деген кезде дауысты күрт көтеріп, биік әнге салатын”, - дейді [13, 52].

Қорыта келе, орындаушы мен тыңдаушы арасындағы байланыстың тікелей байланыста екенін, олардың бұл байланысы жалғаса беретіндігін айта кеткіміз келеді. Оқу жазба дәстүрі дамыған заманда тыңдаушының қызметі оқушыға ауысқаны беп-белгілі. Дегенмен, жоғарыдағы көрсеткен мысал пікірлерімізге сүйенсек, тірі де тіке байланыс халықтың саналық тұрғы жағынан ойлау қабілетіне үлкен әсері бар екендігін сөз етуге болады. Аз ғана мақалада, үлкен тақырыпты анализдеу, әрине, мүмкін емес, дегенмен мақсатымыз, сонау ескі эпикалық шығармалардың мыңдаған ғасырлар бойы бүгінгі ұрпаққа жету себебінің қайнар көзі бірден-бір тыңдаушы және орындаушы байланысынан туғандығын айтқымыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2. Кенжеғараев Н.Ж. Қазақ әдебиетіндегі автор мен тыңдаушы (ХҮ-ХҮІІІғғ): филол. ғыл. канд. ... дисс. – Түркістан, 2007. – 139 б.
3. Әуезов Мұхтар. Шығармалар. Он екі томдық. Мақалалар, зерттеулер . – Алматы: Жазушы, 1969. – Т. 11. – 480 б.
4. Гүмүш Х. *Roman Dünyası ve İncelenmesi (R. Bourneuf ve R. Quillet\'den çeviri.)*. Kültür Bakanlığı Ankara, 1989. - 70-75б.
5. Жирмунский В.М., Зариф Н.Т. Узбекский народный героический эпос. -Москва: 1947.-29-31б.
6. Браун М. Серб-Хорват қаһармандық дастаны. - Геттинген:1961.- 84-85б.
7. Кунанбаева А.Б. Казахский эпос сегодня: Сказитель и сказание. Советская этнография: 1987. 4, 101-110 с.
8. Нұрланова К.Ш. Эстетика художественной культуры казахского народа. – Алматы: Наука, 1987. – С.174.
9. Вамбери Х. Юсуп және Ахмет: Хиуа аузынан жазылған өзбек халық дастаны.- Будапешт. 1911.
10. Мырзаев Т. Халық бақсыларының эпикалық репертуары. - Ташкент. 1979.
11. Радлов В. Kuzey Nürk boylarının Halk Edebiyatı örneği. С.5, Önsöz: Kırgız lehçesi. Trans. G.B. Sherman, A. B.Davis. Oral Tradition, 5. 1990. 73-90.
12. Башғоз И. Hikaye Anlatan Aşık ve Dinleyicisi: Bir Hikaye İcrasında Dinleyicinin etkisine Karar vermek için Bir deneme. 1975.- 143-203.
13. Бердібай Р. Сарқылмас қазына. – Алматы: Мектеп, 1983. 247 б.

РЕЗЮМЕ

Считается важным роль сказителя и реакция слушателя при объяснении эпоса общественности. При объяснении народных музык или же дастанов, вместе с оригинальным текстом так же важно иметь в виду роль слушателя и сказителя. Целью данной статьи является объяснить и показать реакцию слушателя конкретными доказательствами. Тем не менее будут проводится сравнения об особенностях, сходствах и местах прослушивания реакции слушателя в процессе объяснения Казахских и Эпических дастанов. Проявляем огромное спасибо организации TUBİTAK / Турция, за поддержку подготовки данного исследования.

(Тұран Ф.А., Адиева П. Реакция слушателя в процессе объяснения казахских и эпических дастанов)

SUMMARY

The role of storyteller and listener's response is considered important in explanation of the epic to public. With explanation of folk music or destans, along with the original text just as important to keep in mind the role of the listener and narrator. The purpose of this article is to explain and show the reaction of the listener with concrete evidences. Would nonetheless make comparisons about features, similarities and the listening audience reaction during explanation of Kazakh and Turkish epic destans. Many thanks to the organization TUBİTAK/Turkey, for supporting the preparation of this research.

(Turan F.A., Adiyeva P. The reaction of the listener in the explanation process of the Kazakh and Turkish Epic destans)

ÖZET

Suni destanları dinleyici kitleye tanıtırken söyleyicinin görevi ile dinleyicinin etkilenme durumu mühim sayılır. Halk türkülerini ya da destanları beyan ederken asıl metini anlatmakla beraber seyirci ile anlatıcının rolünü de göz önünde bulundurmamız. Makalenin amacı dinleyici hareketini net delillerle açıklayıp göstermektir. Bununla beraber, Türk ve Kazak destanların yapılması sürecindeki dinleyici reaksiyonunun özellikleri, benzerlikleri ve dinleme mekanları hakkında karşılaştırmalar yapılacaktır. Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük desteği için TÜBİTAK kurumuna teşekkürlerimizi sunuyoruz.

(Turan F.A., Adiyeva P. Kazak ve Türk Epik destanların anlatılması sürecindeki dinleyicinin etkilenmesi)